

De gevolgen van echtscheiding voor kinderen

I. van der Valk en E. Spruijt

Inleiding

Echtscheiding is niet meer uit onze samenleving weg te denken. Na een sterke stijging van het aantal scheidingen in de jaren zeventig en tachtig, is het echtscheidingscijfer in Nederland de laatste decennia hoog en redelijk stabiel. Bij een groot aantal van deze echtscheidingen zijn kinderen betrokken. Een belangrijke vraag als het gaat om ouderlijke scheiding is wat de gevolgen zijn voor de kinderen? Hierover bestaan veel *common sense* opvattingen; wellicht mede door de wijdverbreidheid en de ermee gepaard gaande emoties lijkt echtscheiding iets te zijn waarover veel mensen een mening hebben. Een belangrijke bijdrage van de wetenschap is om na te gaan in hoeverre deze *common sense* opvattingen overeen komen met wetenschappelijke theorieën en empirische bevindingen.

Dit hoofdstuk is als volgt opgebouwd: paragraaf 1 bevat een overzicht van de feitelijke stand van zaken in Nederland met betrekking tot echtscheiding en kinderen. In paragraaf 2 worden enkele theoretische perspectieven behandeld, die behulpzaam kunnen zijn bij zowel het formuleren van verwachtingen omtrent gevolgen van echtscheiding voor kinderen als bij het verklaren van deze gevolgen. In paragraaf 3 wordt ingegaan op de gevolgen voor kinderen. In de vierde paragraaf worden de gevolgen van echtscheiding voor kinderen in een ontwikkelingsperspectief geplaatst, waarbij onder meer wordt ingegaan op leeftijdsverschillen en op langetermijneffecten van scheiding. Besloten wordt met een korte conclusie.

Scheiding in Nederland en andere westerse landen

Aantallen

Het echtscheidingscijfer in Nederland vertoont de laatste jaren een stabiele tot licht stijgende lijn. Datzelfde geldt voor het aantal kinderen dat per jaar bij een ouderlijke scheiding is betrokken (zie Tabel 1). Bij ongeveer de helft van de echtscheidingen zijn (gemiddeld twee) minderjarige kinderen betrokken.

Tabel 1. *Echtscheidingen en het aantal hierbij betrokken minderjarige kinderen*

Jaar	Aantal scheidingen	Aantal minderjarige kinderen
1992	30.500	25.700
1994	36.200	29.800
1996	34.900	29.500
1998	32.500	29.300
2000	34.700	33.000
2001	37.500	35.000

Bron: CBS, 2002

Naast de officiële echtscheidingen is er een groeiend aantal ontbindingen van samenwoningrelaties (CBS, 2001). Het betreft hier echter in overgrote meerderheid paarrelaties zonder kinderen (CBS, 2002). Net als in Nederland treedt er in de meeste andere Europese landen het laatste decennium een zekere stabilisatie van het echtscheidingscijfer op, na een scherpe stijging vanaf de zestiger jaren. Het Nederlandse echtscheidingscijfer (na 20 jaar is 32% van de huwelijken ontbonden) wijkt niet sterk af van dat van andere West-Europese landen, maar is wat lager dan in Noord-Europa en in de Verenigde

Staten (40% tot 50%) (SCP, 2000). In Zuid-Europese landen liggen de cijfers aanzienlijk lager (tussen 8 en 12%), hoewel ook daar een stijging kan worden geconstateerd.

Verblijfplaats en bezoeksregeling

Verreweg de meeste kinderen blijven na de scheiding bij een van de ouders wonen. Slechts in ongeveer 3% van de gevallen in Nederland is er na scheiding sprake van co-ouderschap, waarbij de kinderen beurtelings bij een van de ouders wonen (Kalmijn & De Graaf, 2000). De ouder bij wie de kinderen blijven wonen is in ca. 85% de moeder en in ca. 10% de vader. Met de uitwonende ouder is er in principe een bezoeksregeling, mede gebaseerd op de wet. Toch blijkt dat voor gemiddeld 25% van de scheidingen geldt dat er geen contact meer is tussen kind(eren) en uitwonende ouder (Spruijt & Iedema, 1998; King & Heard, 1999). Kalmijn en De Graaf (2000) rapporteren voor echtscheidingen na 1980 een lager cijfer (ca. 10%), maar ander onderzoek bevestigt dit lage cijfer niet (Spruijt, in druk; Hetherington & Stanley-Hagan, 1997).

Echtscheiding als proces: theoretische perspectieven

Er zijn verschillende redenen aan te voeren waarom ouderlijke echtscheiding negatieve consequenties kan hebben voor de kinderen. Tot voor kort werden redelijk eenvoudige veronderstellingen gehanteerd omtrent echtscheidingseffecten voor kinderen. Hierbij werd er vaak vanuit gegaan dat kinderen die opgroeien in een gezin na scheiding in een achterstandssituatie verkeren. Daarbij is het traditionele tweeoudergezin impliciet of expliciet de norm, hoewel dat gezinstype natuurlijk ook niet altijd heeft bestaan. Die norm is vooral gebaseerd op het Freudiaanse uitgangspunt dat voor de normale ontwikkeling van het kind zowel een vader als moeder nodig zijn. Dit uitgangspunt wordt door veel onderzoekers gehanteerd en wordt ook wel de *deficit comparison* hypothese genoemd: kinderen uit eenoudergezinnen na scheiding ervaren een tekort (Ganong & Coleman, 1994). Het gevolg hiervan is dat uitsluitend werd gekeken naar de nadelige gevolgen voor kinderen van het opgroeien in een gezin na scheiding.

Hieronder zullen eerst kort enkele relevante theoretische stromingen worden genoemd en wordt aangegeven hoe deze behulpzaam kunnen zijn bij het formuleren van verwachtingen omtrent echtscheidingseffecten voor kinderen. Na deze korte bespreking van relevante globale theorieën volgt dan een behandeling van meer gezinsspecifieke perspectieven die in de literatuur worden. Deze laatste perspectieven zijn weer onder te brengen in twee benaderingen van de gevolgen van echtscheiding voor kinderen: de structuurbenadering en de procesbenadering.

Globale theoretische stromingen

Sociale leertheorie

De sociale leertheorie heeft onder meer als uitgangspunt dat kinderen leren door het observeren en imiteren van anderen en dat zij de neiging vertonen gedrag, attitudes en emotionele uitingen te reproduceren die door belangrijke 'modellen' in hun omgeving worden uitgevoerd (o.a. Mischel, 1981). Volgens de sociale leertheorie wordt vooral het gedrag van het meest saillante model geïmiteerd. Binnen gezinnen zou dit de ouder van dezelfde sekse zijn.

Vanuit de sociale leertheorie kan verwacht worden dat door het vertrek van een van de ouders (meestal de vader) de socialisatie van kinderen na scheiding mogelijk problematisch wordt, doordat het dagelijks voorbeeld van een ouder van één bepaalde sekse wegvalt en doordat het contact met deze ouder vaak moeizaam verloopt (o.a. Spruijt & Iedema, 1998). Hierdoor kan de seksuele socialisatie van kinderen worden bemoeilijkt. Dit kan vooral gelden voor jongens, aangezien na een scheiding de vader in de meeste gevallen uitwonend is. Verder geldt dat kinderen door de interactie met beide ouders standaarden en verwachtingen internaliseren en meenemen naar andere relaties en situaties (o.a. Grusec & Kuczynski, 1997). Door het missen van een dagelijks 'relatievoorbeeld' zouden kinderen van gescheiden ouders onder meer kunnen verschillen van kinderen uit intacte gezinnen in hun relatieloopbaan en -attitude.

Cognitief-psychologisch perspectief

Volgens de cognitieve oriëntatie in de sociale psychologie worden mensen als actieve betekenisverleners van de wereld om hen heen gezien. Het uitgangspunt is dat mensen orde brengen in de hen omringende chaos van stimuli en actief betekenis verlenen aan hun omgeving. Zij doen dit onder meer door het gebruik van schema's, cognitieve structuren die een leidraad vormen voor de informatieverwerking (o.a. Schneider, 1973). Dit stelt mensen in staat hun ervaringen te structureren en hun gedrag te reguleren en dient als basis voor het maken van gevolgtrekkingen en interpretaties.

Vanuit de cognitieve benadering kunnen enkele verwachtingen worden geformuleerd omtrent de gevolgen van echtscheiding voor kinderen. Ten eerste kunnen schema's soms tot rigide oordeelsvorming leiden, zoals in het geval van stereotypen. Stereotypen in de vorm van negatieve beelden van echtscheidingskinderen kunnen van invloed zijn op de manier waarop deze kinderen worden beoordeeld. Amerikaans onderzoek laat zien dat er een samenhang is tussen deze negatieve beelden van leerkrachten en schoolprestaties van scheidingskinderen (o.a. Amato & Keith, 1991).

Gezinssysteem theorie

De gezinssysteem theorie beschouwt het gezin als een sociaal systeem. Dit gezinssysteem bestaat uit meerdere subsystemen: het huwelijkssysteem, het ouderschapssysteem, het ouderkind systeem en het kind (broer/zus)-systeem. Elk subsysteem beïnvloedt, en wordt beïnvloed door de andere subsystemen (o.a. Minuchin, 1985). De subsystemen binnen gezinnen zijn hiërarchisch geordend, waarbij het huwelijkssysteem van de ouders wordt beschouwd als het kernelement, dat bepalend is voor de kwaliteit van het gezinsleven (o.a. Erel & Burman, 1995). Volgens de gezinssysteem theorie hangt de kwaliteit van de ouderlijke relatie positief samen met de kwaliteit van de ouderkind relatie. Uit onderzoek is bekend dat gelukkig getrouwde ouders meer beschikbaar en meer ondersteunend zijn ten opzichte van hun kinderen (Erel & Burman, 1995; Krishnakumar & Buehler, 2000). Verschillende onderzoeken hebben aangetoond dat de kwaliteit van de ouderlijke relatie het gedrag van ouders naar hun kinderen beïnvloedt en daarmee indirect ook invloed heeft op het functioneren van het kind (Cowan, Cohn, Cowan & Pearson, 1996; Fauber, Forehand, McCombs & Wierson, 1990; VanderValk, Spruijt, De Goede, Meeus, & Maas, in druk). Dit wordt wel het *spillover effect* genoemd, omdat (problematische) aspecten van de ouderlijke relatie 'doorsijpelen' naar het ouderkind systeem (Krishnakumar & Buehler, 2000).

Gezinsspecifieke perspectieven op echtscheidingsgevolgen voor kinderen

Naast bovenstaande globale psychologische theorieën bestaan meer specifieke perspectieven met betrekking tot het gezin om de effecten van scheiding voor kinderen te onderzoeken en verklaren. Glenn en Kramer (1987) deden een eerste poging om de effecten te systematiseren en sindsdien hebben verschillende onderzoekers enkele centrale concepten en perspectieven onderscheiden (o.a. Amato, 1993; Hetherington, Bridges & Insabella, 1998). Deze kunnen worden ondergebracht bij twee gezichtspunten omtrent de gevolgen van echtscheiding voor kinderen: de structuurbenadering en de procesbenadering.

Structuurbenadering

Tot voor kort werd bij het bestuderen van echtscheidingseffecten op kinderen de aandacht vooral gericht op de gezinsstructuur. Het gezin met twee ouders voor de scheiding werd vergeleken met het eenoudergezin na de scheiding. Gekoppeld aan de *deficit comparison* hypothese, betekent dit dat vooral gezocht is naar het (negatieve) effect van de afwezigheid van de niet-verzorgende ouder (o.a. Amato, 1993). Deze afwezigheid wordt verondersteld nadelige gevolgen voor kinderen te hebben, door een niet optimale socialisatie, verminderde ouderlijke aandacht en een gebrek aan een ouderlijke – meestal vaderlijke – controle (o.a. Hetherington, Bridges & Insabella, 1998). Vanuit de structuurbenadering is een andere factor die een negatieve rol kan spelen in het functioneren van kinderen na echtscheiding het gezinsinkomen. De meeste kinderen leven na echtscheiding in een moedergezin en deze gezinnen hebben vaak weinig financiële armslag. Volgens Bosman (1993) gaat

het in moedergezinnen na echtscheiding niet zozeer om de feitelijke financiële ruimte, maar meer om de relatieve financiële achteruitgang.

Procesbenadering

Na de aanvankelijke nadruk die in onderzoek lag op verschillen in gemiddelden tussen kinderen uit intacte en gescheiden gezinnen, is de aandacht nu verschoven naar gezinsprocessen die leiden tot deze verschillen (o.a. Hetherington & Stanley-Hagan, 1999). Deze verschuiving is gebaseerd op het groeiende besef dat veel van de factoren die leiden tot echtscheiding al van kracht zijn voordat de eigenlijke echtscheiding plaatsvindt en voortduren na de scheiding (o.a. Cherlin e.a., 1991). Het gaat dan met name om de mate van conflicten tussen de ouders, de psychologische aanpassing van de ouders en een combinatie van stressvolle veranderingen. Dergelijke factoren kunnen zowel voor, tijdens als na de ouderlijke scheiding een rol spelen voor het functioneren van kinderen.

Een van de belangrijkste procesfactoren is ouderlijke ruzie. Voortdurende conflicten tussen ouders hebben diverse negatieve gevolgen voor kinderen (Grych & Fincham, 2001). Niet de verandering in gezinsstatus, maar de chronische ouderlijke conflicten die vaak gepaard gaan met een huwelijksverbreking, worden verantwoordelijk gehouden voor de negatieve gevolgen voor kinderen (o.a. Dronkers, 1999; Spruijt & De Goede, 1997). Vooral open en lang voortdurende conflicten tussen ouders zijn nadelig voor de psychologische ontwikkeling van kinderen, evenals conflicten die slecht gehanteerd worden of onopgelost blijven (Grych & Fincham, 1990). Het ervaren van ouderlijke conflicten is direct gerelateerd aan emotionele stress bij kinderen en ook zijn er indirecte gevolgen van ouderlijke conflicten op kinderen, door de beïnvloeding van andere aspecten van het gezinsfunctioneren (Emery, Fincham & Cummings, 1992), door aantasting van de emotionele veiligheid van kinderen (Davies & Cummings, 1994) en door verstoringen in de perceptie van conflicten (Grych & Fincham, 1990).

Een andere belangrijke factor die onder een procesbenadering van echtscheiding valt, is de psychologische aanpassing van de ouders. Vooral de psychologische aanpassing van de verzorgende ouder is hier van belang. Deze is vooral in de eerste periode na de scheiding vaak problematisch (Amato, 1993; Amato & Keith, 1991). Stressvolle levensgebeurtenissen, waaronder economische achteruitgang, aanpassingsproblemen die samenhangen met de echtscheiding, maar ook gevoelens van verlies en falen kunnen leiden tot stress en een verlaagd welbevinden bij ouders, die kunnen resulteren in psychische problemen (Hetherington, Bridges & Insabella, 1998; Singendonk & Meesters, 2002). Deze mogelijke problemen van ouders hebben vanzelfsprekend invloed op het functioneren van kinderen (o.a. Larson & Gillman, 1999).

Tegenwoordig wordt door de meeste gezinsonderzoekers aangenomen dat een combinatie van factoren verantwoordelijk is voor de invloed van ouderlijke scheiding op de kinderen (o.a. Amato, 1993; Hetherington, Bridges & Insabella, 1998). Het gaat dan veelal om een opeenstapeling van verschillende stressvolle gebeurtenissen tijdens en na de scheiding. Behalve het verlies van het dagelijks contact met de niet-verzorgende krijgen kinderen na echtscheiding vaak te maken met andere stressvolle zaken, zoals een verhuizing, verandering van school, contactverlies met leeftijdgenoten en met de familie van de niet-verzorgende ouder (Singendonk & Meesters, 2002). Dit gegeven sluit aan bij het zogenaamde cumulatieve stress perspectief.

Gevolgen van echtscheiding voor kinderen

Onder de meeste onderzoekers bestaat overeenstemming over het feit dat kinderen na een ouderlijke scheiding een verhoogd risico hebben op het ontwikkelen van problemen vergeleken met hun leeftijdgenoten uit intacte gezinnen. In 1991 publiceerden Amato en Keith de eerste grote meta-analyse over de gevolgen van echtscheiding voor kinderen. In 2001 herhaalde Amato deze studie voor de onderzoeken uit de jaren negentig, over 67 gepubliceerde artikelen. Tot zijn verbazing moest hij constateren dat de gemiddelde negatieve effecten voor kinderen in de jaren negentig niet kleiner maar juist groter waren geworden. Hij had dit niet verwacht in verband met de toegenomen acceptatie van echtscheiding in de samenleving (Thornton & Young-DeMarco, 2001). Achteraf vermoedt Amato dat de slechtere resultaten voor kinderen misschien worden veroorzaakt door het feit dat nu ook de matig

slechte huwelijken vaker worden ontbonden, wat voor kinderen moeilijker te begrijpen is. Een tweede reden is – paradoxaal genoeg - wellicht de economische vooruitgang. Hiervan profiteren vooral tweoudergezinnen en eenoudergezinnen nauwelijks of niet. Kinderen uit tweoudergezinnen scoren daardoor hoger, maar kinderen uit eenoudergezinnen niet. Amato concludeert dat het in elk geval belangrijk blijft om aandacht te besteden aan de negatieve effecten van scheiding voor kinderen.

Welke gevolgen voor kinderen worden meestal in onderzoek gevonden? Als men het totale onderzoek overziet, dan komen de volgende aspecten van het functioneren van kinderen aan de orde.

- ❑ Schoolprestaties: kinderen die opgroeien in een gezin na scheiding doen het gemiddeld slechter op school dan hun leeftijdsgenoten uit intacte gezinnen (Amato, 2001). Het gaat dan niet alleen om slechtere schoolprestaties, maar ook om schoolgerelateerde gedragsproblemen zoals concentratieproblemen, wangedrag op school en spijbelen (o.a. Emery, 1999; Singendonk & Meesters, 2002). Dronkers (1996) vond in zijn onderzoek dat middelbare scholieren met gescheiden ouders slechter presteren dan scholieren uit intacte gezinnen, maar niet wanneer die intacte gezinnen bestaan uit heftig ruziënde ouders. Kaye (1989) vond na vijf jaar nog steeds verschillen in schoolprestaties tussen jongeren uit gescheiden en intacte gezinnen.
- ❑ Externaliserend gedrag inclusief riskante gewoonten: kinderen uit gescheiden gezinnen vertonen gemiddeld wat meer gedragsproblemen zoals agressief, antisociaal en delinquent gedrag dan kinderen uit intacte gezinnen (o.a. Amato, 2001; Emery, 1999; Frost & Pakiz, 1990). Ook gebruiken zij gemiddeld meer en vaker alcohol en drugs (Amato, 2001; Frost & Pakiz, 1990; Spruijt, De Goede & VanderValk, 2001).
- ❑ Psychologisch en emotioneel welbevinden: kinderen die een ouderlijke scheiding hebben meegemaakt hebben gemiddeld een wat lager welbevinden en iets meer last van stress, depressiviteit, angst en suïcidale gedachten dan kinderen uit traditionele intacte gezinnen (Amato, 2001; VanderValk e.a., in druk). (d) Zelfbeeld: de zelfwaardering van kinderen uit gezinnen na scheiding is gemiddeld lager dan dat van hun leeftijdsgenoten uit intacte gezinnen (Amato, 2001; Amato & Keith, 1991). (e) Sociale relaties: kinderen die een scheiding hebben meegemaakt hebben gemiddeld wat meer moeite bij het aangaan en instandhouden van relaties. Ook is bekend dat zij zelf gemiddeld vaker scheiden dan jongeren die zijn opgegroeid in traditionele gezinnen (o.a. Amato, 2001; Dronkers, 1997a). Alhoewel kinderen van gescheiden ouders op al deze aspecten significant slechter scoren dan kinderen uit intacte gezinnen, zijn de effecten over het algemeen klein (Amato, 2001).

Sekseverschillen

Hoewel uit eerder onderzoek regelmatig naar voren kwam dat echtscheiding wat meer nadelige gevolgen had voor jongens dan voor meisjes, blijkt uit meer recente onderzoeken dat sekseverschillen in echtscheidingsgevolgen minder uitgesproken en minder consistent zijn dan eerder werd aangenomen (Amato; 2001). Amato vond in zijn laatste meta-analyse enige aanwijzingen dat echtscheiding iets negatiever uitpakt voor jongens op twee domeinen, namelijk gedragsproblemen en sociale relaties. Simons, Lin, Gordon, Conger, en Lorenz (1999) constateren dat echtscheiding van de ouders significant gerelateerd is aan zowel externaliserende als internaliserende problemen bij jongens. Bij meisjes nemen vooral externaliserende problemen significant toe na ouderlijke scheiding en internaliserende problemen niet. Deze bevinding staat in contrast met ander onderzoek, waarin werd gevonden dat echtscheiding vooral resulteerde in een toename van internaliserende problemen bij meisjes (VanderValk e.a., in press). In het geval van heftige ouderlijke conflicten schijnen jongens iets meer negatieve effecten te vertonen dan meisjes (Buchanan, Maccoby, & Dornbusch, 1996). Voor jongens zijn de verschillen tussen kinderen van gescheiden ouders en kinderen van nog steeds getrouwde ouders gemiddeld iets sterker dan voor meisjes (Hetherington, 1999; Amato, 2001). Ondanks enkele in onderzoek gevonden verschillen tussen jongens en meisjes is de centrale bevinding dat een ouderlijke scheiding samenhangt met een reeks nadelige gevolgen voor kinderen ongeacht hun geslacht (Amato, 2001; Sun, 2001).

Gevolgen omgangsregelingen en contactfrequentie

Een van de belangrijkste veranderingen voor kinderen na scheiding is het verlies van het dagelijks contact met de uitwonende ouder. Onderzoek naar de gevolgen van diverse omgangsregelingen na scheiding is pas de laatste twee decennia goed op gang gekomen. Furstenberg en Cherlin (1991) concluderen dat zij op basis van de nieuwste onderzoeksgegevens niet volmondig kunnen adviseren dat regelmatig contact met de uitwonende, niet-verzorgende ouder altijd het beste is voor het kind. Amato en Rezac (1994) analyseerden voor de VS 33 studies met betrekking tot de vraag of het welzijn van echtscheidingskinderen positief samenhangt met de omgangsregeling met de uitwonende ouder. De wijdverbreide opvatting dat contact altijd goed is voor kinderen werd door 18 studies ondersteund en door 15 studies niet. King en Heard (1999) voegen daar aan toe dat het voor het welbevinden van het kind van groot belang is dat de thuiswonende ouder instemt met de bezoeksregeling. Voor Nederland concluderen Spruijt en De Goede (2001) dat het welbevinden van jongeren niet samenhangt met de frequentie van het contact met de uitwonende ouder. Amato en Gilbreth (1999) concluderen in hun meta-analyse over 63 studies dat contactfrequentie niet samenhangt met het welbevinden van kinderen. Reifman, Villa, Amans, Rethinam en Telesca (2001) herhalen deze conclusie, maar voegen daar als meest opvallende resultaat uit hun meta-analyse van 35 studies uit de jaren negentig aan toe dat vooral de vader-kind relaties slechter zijn geworden.

Lamb (1997) laat in zijn handboek over de rol van de vader in de ontwikkeling van kinderen duidelijk zien dat in tweeoudergezinnen zowel moeder als vader een belangrijke rol vervullen in de gezonde ontwikkeling van hun kinderen. Kort samengevat: twee tevreden ouders zijn het beste voor het kind. Hoe komt het dat, volgens veel onderzoek, de rol van de uitwonende ouder (meestal de vader) na de scheiding niet meer vanzelfsprekend zo belangrijk voor kinderen is? Hetherington en Stanley-Hagan (1997) betogen in het boek van Lamb dat er belangrijke factoren zijn die de rol van de vader naar de achtergrond schuiven. Ernstige conflicten tussen de ouders overstemmen de positieve betekenis van vaders. Bovendien betogen zij, samen met o.a. Amato en Gilbreth (1999), dat de frequentie van het contact weinig zegt. Veel belangrijker is de kwaliteit van de relatie en of vader in staat is tot autoritair ouderschap.

Behalve de (geringe) mate van ouderlijk conflict zijn er nog andere factoren die de samenhang tussen contactfrequentie en welbevinden van het kind positief beïnvloeden: tevredenheid van de verzorgende ouder, autoritair ouderschap, alimentatie en de tijdens het huwelijk opgebouwde band tussen kind en niet-verzorgende ouder. In ongeveer een kwart van de gevallen is er geen contact meer tussen kind en uitwonende ouder. Het contact wordt zowel verbroken door de verzorgende ouder en/of het kind als door de niet-verzorgende ouder. Gezamenlijk ouderlijk gezag kan positief zijn wanneer de ouders samenwerken en geen ruzie maken. Voor het welbevinden van kinderen maakt het geen verschil of zij bij vader of bij moeder wonen.

Beschermende factoren en risicofactoren

Furstenberg en Cherlin noemen in hun overzichtsstudie uit 1991 twee belangrijke factoren, die de negatieve effecten voor kinderen na scheiding kunnen verzachten: een goed functionerende thuiswonende ouder en zo weinig mogelijk confrontatie met ouderlijke conflicten. Het onderzoek uit de jaren negentig ondersteunt deze factoren volledig en voegt daar nog een aantal aan toe. Zo benadrukken Amato en Gilbreth (1999) in hun meta-analyse het positieve effect op kinderen van het ontvangen van kinderalimentatie. Dit vergroot niet alleen hun financiële mogelijkheden, maar ook hun gevoel belangrijk te worden gevonden door de niet-verzorgende ouder. Daarnaast onderstrepen zij het belang van autoritair ouderschap (een warme, maar wel controlerende opvoeding). Verdere beschermende factoren zijn vaardigheden van het kind zelf (probleemoplossend vermogen en sociale competentie), steun van de sociale omgeving (White & Gilbreth, 2001), en de toegang tot therapeutische interventies. Als laatste belangrijke versterkende factoren voor het welbevinden van het kind geldt de band die vader met het kind heeft opgebouwd. Vaderbinding is een belangrijke beschermende factor tegen negatieve effecten van echtscheiding maar dan moet die vaderbinding lang voor de echtscheiding zijn opgebouwd (Spruijt, & De Goede, 2001).

Risicofactoren zijn vanzelfsprekend vooral het ontbreken van beschermende factoren. De meest genoemde risicofactoren zijn: voortdurende ouderlijke conflicten, een niet goed functionerende verzorgende ouder en financiële achteruitgang (o.a. Dronkers, 1997b; Hetherington, Bridges, & Insabella, 1998). De financiële achteruitgang van veel eenoudergezinnen heeft negatieve effecten voor kinderen (Simons & Associates, 1996). Ook het aantal bijkomende veranderingen in het leven van kinderen is een risicofactor: hoe meer veranderingen hoe slechter. Vooral autoritatief ouderschap van de kant van de uitwonende ouder is dan positief voor scheidingskinderen (Amato & Gilbreth, 1999). Als de thuiswonende ouder niet goed functioneert is dat een duidelijk risico voor kinderen (Simons, Lin, Gordon, Conger, & Lorenz, 1999; Hetherington & Kelly, 2002). De betekenis van de uitwonende ouder voor het welbevinden van kinderen is minder duidelijk. Het nieuwste onderzoek laat zien dat de rol van de uitwonende ouder zeker belangrijk is, mits de conflicten met de ex kunnen worden beheerst. Als er veel conflicten zijn tussen de exen, werkt contact negatief, als er weinig conflicten zijn, werkt contact positief voor scheidingskinderen (Amato & Gilbreth, 1999).

De gevolgen van echtscheiding in een ontwikkelingsperspectief

Wanneer echtscheidingsgevolgen van kinderen vanuit een ontwikkelingsperspectief worden bestudeerd, zijn verschillende aspecten relevant. Ten eerste de leeftijd van kinderen bij de scheiding en ook hun ontwikkelingsniveau; worden kinderen van wie de ouders scheiden op verschillende leeftijden ook verschillend beïnvloed? Ten tweede zijn de langetermijengevolgen van een ouderlijke scheiding voor de kinderen van belang, dus hoe lang geleden heeft de scheiding plaatsgevonden en heeft dit invloed op de gevolgen voor de kinderen? Tenslotte kan nog gekeken worden naar de ontwikkeling van de effecten van een ouderlijke scheiding op de kinderen, met name of deze qua vorm verschilt van de ontwikkeling van bepaalde probleemgedragingen van kinderen uit intacte gezinnen.

Leeftijd

De leeftijd van kinderen tijdens de ouderlijke scheiding maakt in het algemeen geen groot verschil, al zijn onderzoeksbevindingen over leeftijdsverschillen in scheidingseffecten niet consistent. Wel duidelijk is dat kinderen van alle leeftijdsgroepen negatieve gevolgen ondervinden van een ouderlijke scheiding (Hetherington, 1999; Amato, 2001). Er is veel onderzoek dat zoekt naar het verband tussen de leeftijd tijdens de scheiding en bepaalde specifieke gevolgen. Morrison en Cherlin (1995) onderzochten of scheiding bijzonder schadelijk is voor kinderen van 5 jaar en jonger met betrekking tot gedragsproblemen en schoolprestaties. Dit bleek niet duidelijk het geval te zijn. De leeftijd van het kind ten tijde van de scheiding hangt niet samen met de kans op het optreden van psychosociale problemen maar is wel van belang bij de verwerking van de scheiding. Ander onderzoek laat echter zien dat kinderen van 5 tot 11 jaar vaker een depressieve stoornis ontwikkelden dan jongere kinderen (Treffers, Goedhart, & Koudijs, 1999). Woodward, Fergusson en Belsky (2000) constateerden dat de leeftijd van het kind tijdens de scheiding samenhangt met binding aan de ouders later: hoe jonger hoe minder binding. Furstenberg en Kiernan (2001) concluderen dat er geen duidelijke verschillen zijn met betrekking tot sociaal gedrag tussen kinderen die op jonge leeftijd en kinderen die op oudere leeftijd een ouderlijke scheiding hebben meegemaakt. Amato (2001) vond in zijn meta-analyse een verband tussen echtscheiding en slechtere schoolprestaties voor jonge kinderen, terwijl voor oudere kinderen de samenhang sterker was met psychische problemen. Verder wordt in verschillende onderzoeken gevonden dat problemen als gevolg van een ouderlijke scheiding in de adolescentie of jongvolwassenheid kunnen opduiken of verergeren (o.a. Amato & Keith, 1991; Hetherington, Bridges & Insabella, 1998). Dit wordt wel het sluimereffect van scheiding genoemd (Wallerstein, Lewis & Blakeslee, 2000).

Singendonk en Meesters (2002) benadrukken dat voor een goed begrip van echtscheidingsgevolgen voor kinderen een aantal ontwikkelingspsychologische aspecten relevant zijn. Dit niet alleen in verband met de mate waarin kinderen inzicht en begrip hebben in de redenen, betekenis en gevolgen van de scheiding, maar ook in verband met de manier waarop zij de emoties hieromtrent verwerken. Tot ongeveer het tweede levensjaar vindt de ontwikkeling van een hechtingsrelatie met de ouders plaats. Een veilige hechting wordt bevorderd door consequent, consistent en sensitief ouderschap. Dit

kan verstoord raken bij ouders die onder druk staan of vaak afwezig zijn (Van IJzendoorn, 1994), zoals bij een echtscheiding het geval is. Ook kan voor erg jonge kinderen een omgangsregeling erg belastend zijn, omdat zij nog geen besef hebben van tijd, oorzaak en gevolg en gevoeliger zijn voor onderbrekingen van de alledaagse structuur (Singendonk & Meesters, 2002). Ook peuters hechten nog sterk aan regelmaat, en kunnen dan ook ontregeld raken wanneer er geen vast patroon in een omgangsregeling met de niet-verzorgende ouder is (Singendonk & Meesters, 2002). Verder geldt voor zowel peuters als kleuters dat zij sterk egocentrisch denken en daardoor vaak schuldgevoelens over de ouderlijke scheiding hebben. Ook vertonen kinderen van deze leeftijd vaak separatieangst en zijn daardoor sterker gericht op de verzorgende ouder (Wallerstein, Lewis & Blakeslee, 2000). Kinderen vanaf de basisschoolleeftijd zijn in toenemende mate in staat om oorzaakgevolg relaties te leggen, maar zijn nog niet goed in staat om achterliggende intenties van bepaald gedrag te doorgronden. Zij denken veel na over mogelijke gevolgen van een ouderlijke scheiding en ook over eventuele oplossingen en ook fantaseren zij regelmatig dat de ouders weer bij elkaar komen (Singendonk & Meesters, 2002). Kinderen vanaf een jaar of twaalf zijn steeds meer in staat hun eigen mogelijkheden te zien en zijn beter in staat zich in een ander te verplaatsen (Shaffer, 1988). Vaak zijn zij daarom eerder geneigd zich zorgen te maken om hun ouders en vertonen eerder loyaliteitsproblemen. Zeker wanneer een ouder steun zoekt bij de adolescent, kan de jongere belemmerd worden in zijn/haar ontwikkeling naar onafhankelijkheid (Singendonk & Meesters, 2002). Naast het risico dat kinderen na scheiding bepaalde probleemgedragingen gaan vertonen, brengt iedere ontwikkelingsfase dus ook nog een aantal specifieke risico's met zich mee.

Langetermijneffecten

De meeste onderzoekers zijn van mening dat kinderen direct na de scheiding de meeste negatieve gevolgen ondervinden (Hetherington & Stanley-Hagan, 1997; Sun & Li, 2002). Daarna, gemiddeld na zo'n twee jaar, neemt het leven veelal weer zijn normale loop. Voor een aantal kinderen blijven de problemen echter bestaan en voor sommigen zelfs voor lange tijd. Alhoewel er relatief weinig longitudinaal onderzoek is gedaan naar langetermijn effecten van echtscheiding op kinderen, zijn er enkele onderzoeken waarin nog jaren na de scheiding negatieve gevolgen voor kinderen uit gescheiden gezinnen worden gevonden (Cherlin, Chase-Landsdale & McRae, 1998; Sun, 2001; van der Valk e.a., 2003). Wallerstein heeft herhaaldelijk vastgesteld dat de scheidingseffecten vaak tot ver in de volwassenheid voortduren. Met name als jongens en meisjes in de fase van eigen partnerkeuze en gezinsvorming komen, kunnen de scheidingsherinneringen opnieuw de kop opsteken (het sluimereffect, Wallerstein, Lewis & Blakeslee, 2000). Kinderen die een echtscheiding meegemaakt hebben tonen hogere ziektecijfers op volwassen leeftijd dan hun leeftijdgenoten uit intacte gezinnen. Ook blijken vrouwen uit scheidingsgezinnen zwaardere drinkers en rokers te zijn en mannen vooral zwaardere rokers (Furstenberg & Kiernan, 2001). Volwassen kinderen van gescheiden ouders scheiden significant vaker dan kinderen uit intacte gezinnen. Zij verbreken ook vaker een samenwonenrelatie dan volwassenen uit intacte gezinnen (Diekmann & Engelhardt, 1995; Amato, 1996; Dronkers, 1997a). Verder blijkt de huwelijkskwaliteit van scheidingskinderen minder goed te zijn dan die van kinderen uit tweeoudergezinnen. Dit laatste heeft volgens Amato (1999) verschillende redenen: scheidingskinderen trouwen jonger, hebben liberale opvattingen over het huwelijk maar vertonen bovenal vaker problematisch huwelijksgedrag. Dat wil zeggen dat hun communicatie slechter is, ze meer faalangst hebben en vaker jaloers zijn. Tenslotte constateert ook Hetherington (1999) dat diverse effecten, zoals meer riskante gewoonten en meer psychische problemen, voortduren tot ver in de volwassenheid. Zij waarschuwt er dan ook voor de scheidingseffecten niet te onderschatten.

Het verloop van echtscheidingseffecten

Er is nog weinig bekend over de vraag of bepaalde probleemgedragingen als gevolg van een ouderlijke scheiding in de loop van de tijd gelijk blijven of veranderen. Bevindingen op dit gebied spreken elkaar soms tegen. Als de hectische scheidingsperiode zelf voorbij is en de aandacht gericht wordt op de eerste jaren na een ouderlijke scheiding, wordt vaak een afname van negatieve echtscheidingseffecten gerapporteerd (o.a. Hetherington & Stanley-Hagan, 1999). Een dergelijke afname kan zowel het gevolg zijn van adaptie als van maturatie. In andere onderzoeken, waarbij op langere termijn werd gekeken, zijn echter blijvende langetermijneffecten van echtscheiding gevonden (Amato, 2001; Amato

& Keith, 1991). Dit wordt vaak toegeschreven aan het feit dat kinderen die een ouderlijke scheiding meemaken een opeenvolging van negatieve problematische omstandigheden ervaren. De voortdurende conflicten tussen de ouders kunnen leiden tot een verslechterde ouder-kind relatie, en deze is weer verantwoordelijk voor een blijvende negatieve impact van de scheiding. Tenslotte beschrijft Wallerstein (2000) negatieve effecten van de ouderlijke scheiding, die pas optreden in de adolescentie of jongvolwassenheid. Zij schrijft deze effecten toe aan de verhoogde betekenis van man-vrouw relaties in de adolescentie en de ontwikkeling in het aangaan van intieme relaties. In andere onderzoeken worden dergelijke sluimereffecten echter niet gerepliceerd.

Recent is onderzoek gedaan naar de vorm van het verloop van internaliserend en externaliserend probleemgedrag van jongeren uit gescheiden gezinnen vergeleken met hun leeftijdsgenoten uit intacte gezinnen. Er werd gevonden dat ouderlijke scheiding weliswaar resulteert in negatieve langetermijn effecten voor beide soorten probleemgedrag, maar dat het verloop van het probleemgedrag niet verschilt tussen jongeren uit gescheiden en intacte gezinnen. Vanaf ongeveer het twaalfde jaar nemen de problemen toe en in de loop van de twintiger jaren nemen de problemen weer af (Van der Valk e.a., 2003).

Conclusie

Wat heeft de bestudering van de recente, sociaal wetenschappelijke literatuur over scheiding gezien vanuit het uitgangspunt van kinderen, opgeleverd? In de eerste plaats dat openlijke en chronische ouderlijke conflicten voor, tijdens, en na de scheiding, voor kinderen zeer nadelig zijn. In de tweede plaats dat echtscheiding geen losstaande gebeurtenis is, maar een proces dat gemiddeld jaren duurt. In de derde plaats dat de nadelige effecten voor kinderen in het laatste decennium niet zwakker zijn geworden, maar juist sterker. In de vierde plaats dat de gevolgen voor kinderen soms tot ver in de volwassenheid voortduren.

Uit de voorgaande paragrafen komt duidelijk naar voren dat het verband tussen het functioneren van kinderen en de scheiding van hun ouders complex is en dat verschillende factoren daarbij een rol spelen. Bevindingen uit onderzoek op dit gebied spreken elkaar soms ook tegen. Dit kan deels verklaard worden door verschillen in populaties tussen onderzoeken, door de manier waarop variabelen in verschillende studies zijn gedefinieerd en geoperationaliseerd, en door andere methodologische kenmerken van onderzoeken. Maar overeenkomstig andere overzichtsstudies op dit terrein (o.a. Amato, 2001; Hetherington, Bridges & Insabella, 1998; Reifman, Villa, Amans, Rethinam & Telesca, 2001) kan geconcludeerd worden dat, als het gaat om het voorspellen en verklaren van het functioneren van kinderen na de ouderlijke scheiding, een complex van factoren een rol speelt.

Nog maar een paar decennia geleden zou elke bespreking over echtscheiding en kinderen als uitgangspunt hebben gehad dat het opgroeien in een eenoudergezin slechter is dan het opgroeien in een tweoudergezin en dat kinderen met gescheiden ouders dus in het nadeel zijn ten opzichte van kinderen uit intacte gezinnen. Het onderzoek uit die tijd werd ook meestal opgezet vanuit de deficit-comparatiehypothese. De opvattingen over echtscheiding en de gevolgen ervan voor kinderen zijn de laatste jaren echter veranderd en meer recente en meer geavanceerde onderzoeken hebben conclusies van eerder onderzoek verduidelijkt. Alhoewel er onder de meeste sociaal wetenschappers overeenstemming bestaat over het feit dat kinderen die een ouderlijke scheiding meemaken meer moeilijkheden ondervinden dan degenen die opgroeien in traditionele intacte gezinnen, ligt de verklaring hiervan gecompliceerder dan de simpele bewering dat twee ouders beter zijn dan één en dat voor een gunstige ontwikkeling ieder kind zowel een vader als een moeder nodig hebben. In het meeste onderzoek is tegenwoordig ook een combinatie van theoretische uitgangspunten terug te vinden. Ten eerste komt uit steeds meer onderzoeken naar voren dat niet zozeer het aantal volwassenen binnen het gezin een rol speelt, maar meer de kwaliteit van de relaties binnen dat gezin (o.a. Buchanan, Maccoby & Dornbusch, 1996). Ten tweede hebben longitudinale onderzoeken aangetoond dat het bij een ouderlijke scheiding voor wat betreft de gevolgen voor de kinderen meer om het proces van echtscheiding gaat en niet om de resulterende gezinsstructuur (Buchanan, Maccoby & Dornbusch, 1996; Hetherington, Bridges & Insabella, 1998). Tenslotte zijn veel nadelige gevolgen van de ouderlijke scheiding voor kinderen niet zozeer te wijten aan die scheiding op zich, maar aan ermee gepaard gaande problemen, zoals ouderlijke conflicten (o.a. Amato & Keith, 1991), een

verstoorde opvoeding (o.a. Fauber, Forehand, McCombs & Wierson, 1990), een verslechterde ouderkind relatie (o.a. VanderValk e.a., in druk) en een toename van de stress die in het gezin wordt ervaren (o.a. Hetherington, Bridges & Insabella, 1998). Teruggrijpend naar de eerder besproken theorieën omtrent echtscheidingsgevolgen voor kinderen kan dan ook geconcludeerd worden dat de meeste ondersteuning wordt gevonden voor uitgangspunten gebaseerd op de gezinssysteem theorie en het cumulatieve stress perspectief. Deze uitgangspunten leiden ertoe dat hoe langer hoe meer onderzoek de aandacht richt op echtscheiding als (langdurig) proces.

In toekomstig onderzoek zou ook aandacht moeten worden besteed aan de invloed van risicofactoren van voor de scheiding. Mogelijk hangen bepaalde karakterkenmerken en/of bepaalde genetische factoren zowel samen met de kans op scheiding als met probleemgedrag van jongeren. Bovendien wordt in veel bestaand onderzoek de groep kinderen na ouderlijke scheiding niet nader onderverdeeld. Het zou aanbeveling verdienen wel een nadere onderverdeling te maken, bijvoorbeeld afhankelijk van de mate van conflict tussen de ouders en het wel of niet aanwezig zijn van een stiefouder.

Het echtscheidingscijfer is in Nederland en een groot aantal andere landen gedurende de laatste decennia flink gestegen. De samenleving is daar nog steeds niet op ingesteld en veel wettelijke maatregelen lopen achter de feitelijke ontwikkeling aan. Er is bijvoorbeeld in Nederland sinds 1 januari 1998 wel een nieuwe wet van kracht die in principe het gezamenlijk ouderlijk gezag na scheiding laat doorlopen, maar een wettelijke maatregel die dit gezag voorbereidt, is er niet. Dit is wel zo in een aantal andere landen en sommige Amerikaanse staten, waar bijvoorbeeld enkele counselinggesprekken voor de scheiding wettelijk verplicht zijn. Wellicht haalt Nederland binnenkort (een deel van) de achterstand in, want in december 2002 heeft de Tweede Kamer een motie aangenomen, waarin het maken van een ouderschapsplan, alvorens te mogen scheiden, verplicht wordt gesteld. Ook kennen veel landen het recht op omgang tussen kind en beide ouders na scheiding, maar een regeling voor de begeleiding van die omgang, indien nodig, ontbreekt veelal (Grych & Fincham, 2001; Sun & Li, 2002). Kinderen zouden meer moeten worden betrokken bij het bepalen van hun eigen positie in het scheidingsproces. Natuurlijk dient dit zorgvuldig te gebeuren en moet aandacht worden gegeven aan de leeftijd en de ontwikkelingsfase van het kind. Het verdient aanbeveling wettelijk verplichte hulpverlening mogelijk te maken, als dit in het belang is van het kind. Maatschappelijke en juridische maatregelen kunnen niet alle problemen rond echtscheiding voorkomen. Maar door echtscheiding meer als een proces te zien, waarvoor diverse maatregelen in verschillende fasen getroffen kunnen worden, is het mogelijk de effecten voor kinderen te verzachten.

Literatuur

- Amato, P. R. (1993). Children's adjustment to divorce: Theories, hypotheses, and empirical support. *Journal of Marriage and the Family*, 55, 23-38.
- Amato, P.R. (2000). The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 1269-1287.
- Amato, P.R. (2001). Children of divorce in the 1990's: An update of the Amato and Keith (1991) Meta-analysis. *Journal of Family Psychology*, 15, 355-370.
- Amato, P.R., & Gilbreth, J.G. (1999). Nonresident fathers and children's well-being: A meta-analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 61, 557-573.
- Amato, P. R., & Keith, B. (1991). Parental divorce and adult well-being: A meta-analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 53, 43-58.
- Amato, P.R., & Rezac, S.J. (1994). Contact with nonresident parents, interparental conflict, and children's behavior. *Journal of Family Issues*, 15, 191-207.
- Avenevoli, S., Sessa, F. M., & Steinberg, L. (1999). Family structure, parenting practices, and adolescent adjustment : An ecological examination. In M.E. Hetherington (Ed.), *Coping with divorce, single parenting, and remarriage. A risk and resiliency perspective* (pp. xxx-xxx). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Bartlett, F. C. (1932). *Remembering: A study in experimental and social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Bosman, R. (1993). *Opvoeden in je eentje*. Lisse: Swets en Zeitlinger.
- Buchanan, C. M., Maccoby, E. E., & Dornbusch, S.M. (1996). *Adolescents after divorce*. London: Harvard University Press.
- CBS (2001). *Samen leven. Nieuwe feiten over relaties en gezinnen*. Voorburg/Heerlen: CBS.
- CBS (2002). *Maandstatistiek van de bevolking*. Voorburg/Heerlen: CBS.
- Cherlin, A.J., Chase-Landsdale, P.L., & McRae, C. (1998). Effects of parental divorce on mental health throughout the life course. *American Sociological Review*, *63*, 239-249.
- Cherlin, A.J., Furstenberg, F.F., Chase-Landsdale, P.L., Kiernan, K.E., Robins, P.K., Morrison, D.R. & Teitler, J.O. (1991). Longitudinal studies of effects of divorce on children in Great Britain and the United States. *Science*, *252*, 1386-1389.
- Cowan, P.A., Cohn, D.A., Cowan, C.P., & Pearson, J.L. (1996). Parents' attachment histories and children's externalizing and internalizing behaviors: Exploring family systems models of linkage. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, *64*, 53-63.
- Demo, D. H., & Acock, A. C. (1988). The impact of divorce on children. *Journal of Marriage and the Family*, *50*, 619-648.
- Dronkers, J. (1996). Het effect van ouderlijke ruzie en echtscheiding op middelbare scholieren. *Comenius*, *16*, 131-147.
- Dronkers, J. (1997a). Zoals de ouders zongen, piepen de jongen. Intergenerationele overdracht van de kans op scheiding in Nederland. *Mens en Maatschappij*, *72*, 149-166.
- Dronkers, J. (1997b). Het effect van contact met de vader na echtscheiding. *Recht der Werkelijkheid*, *11*, 119-137.
- Dronkers, J. (1999). The effects of parental conflicts and divorce on the well-being of pupils in Dutch secondary education. *European Sociological Review*, *15*, 195-212.
- Emery, R.E. (1999). Marriage, divorce, and children's adjustment (2nd ed.). *Developmental Clinical Psychology and Psychiatry*, Vol. 14. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Emery, R.E., Fincham, F.D., & Cummings, E.M. (1992). Parenting in context: Systematic thinking about parental conflict and its influence on children. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, *60*, 909-912.
- Erel, O., & Burman, B. (1995). Interrelatedness of marital relations and parent-child relations: A meta-analytic review. *Psychological Bulletin*, *118*, 108-132.
- Fauber, R., Forehand, R., McCombs Thomas, A., & Wierson, M. (1990). A mediational model of the impact of marital conflict on adolescent adjustment in intact and divorced families: The role of disrupted parenting. *Child Development*, *61*, 1112-1123.
- Frost, A.K., & Pakiz, B. (1990). The effects of marital disruption on adolescents: Time as a dynamic. *American Journal of Orthopsychiatry*, *60*, 544-555.
- Furstenberg, F.F., & Cherlin, A.J. (1991). *Divided families: What happens to children when parents part?* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Furstenberg, F.F., & Kiernan, K.E. (2001). Delayed parental divorce: How much do children benefit? *Journal of Marriage and Family*, *63*, 446-457.
- Ganong, L.H., & Coleman, M. (1994). *Remarried family relationships*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Glenn, N.D., & Kramer, K.B. (1987). The marriages and divorces of the children of divorce. *Journal of Marriage and the Family*, *49*, 811-825.
- Grusec, J.E., & Kuczynski, L. (1997). (Eds.). *Handbook of parenting and the transmission of values*. New York: Wiley.
- Grych, J.H., & Fincham, F.D. (2001). *Interparental conflict and child development*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Hetherington, E.M. (1999). Should we stay together for the sake of the children? In E.M.Hetherington (Ed.), *Coping with divorce, single parenting, and remarriage. A risk and resiliency perspective* (pp. xxx-xxx). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Hetherington, E.M., Bridges, M.I., Insabella, G.M. (1998). What matters? What does not? Five perspectives on the association between marital transitions and children's adjustment. *American Psychologist*, 53, 167-184.
- Hetherington, E.M., & Kelly, J.B. (2002). *For better or for worse*. New York: W.W. Norton & Company.
- Hetherington, E.M., & Stanley-Hagan, M.M. (1997). The effects of divorce on fathers and their children. In M. **Bornstein** (Ed.), *The role of the father in child development* (pp. 191-211). New York: Wiley.
- Hetherington, E.M., & Stanley-Hagan, M.M. (1999). The adjustment of children with divorced parents: A risk and resiliency perspective. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40, 129-140.
- Kalmijn, M., & Graaf, P. M. de (2000). Gescheiden vaders en hun kinderen: een empirische analyse van voogdij en bezoeksfrequentie. *Bevolking en Gezin*, 29, 59-84.
- Kaye, S. H. (1989). The impact of divorce on children's academic performance. In: C. A. Everett (Ed.), *Children of divorce: Developmental and Clinical Issues*. New York: The Haworth Press.
- King, V., & Heard, H.E. (1999). Nonresident father visitation, parental conflict, and mother's satisfaction: What's best for child well-being? *Journal of Marriage and the Family*, 61, 385-396.
- Krishnakumar, A., & Buehler, C. (2000). Interparental conflict and parenting behaviors: A meta-analytic review. *Family Relations*, 49, 25-44.
- Lamb, M.E. (1997). *The role of the father in child development*. New York: Wiley & Sons.
- Larson, R.W., & Gillman, S. (1999). Transmission of emotions in the daily interactions of single-mother families. *Journal of Marriage and the Family*, 61, 21-37.
- Hetherington (Ed.) (1999). *Coping with divorce, single parenting, and remarriage. A risk and resiliency perspective*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Minuchin, S. (1985). Families and Individual Development: Provocations from the field of family therapy. *Child Development*, 56, 289-302.
- Mischel, W. (1981). *Introduction to personality* (2nd ed.). New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Morrison, D.R., & Cherlin, A.J. (1995). The divorce process and young children's well-being: A prospective analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 57, 800-812.
- Reifman, A., Villa, L.C., Amans, J.A., Rethinam, V.R., & Telesca, T.Y. (2001). Children of Divorce in the 1990s: A Meta-Analysis. *Journal of Divorce and Remarriage*, 36, 27-37.
- Shaffer, D.R. (1988). *Social and personality development*. Belmont, CA: Brooks/Cole Publishing Company.
- Schneider, D.J. (1973). Implicit personality theory: A review. *Psychological Bulletin*, 79, 294-309.
- SCP (2000). *Sociaal en Cultureel rapport, 2000. Nederland in Europa*. Den Haag: SCP.
- Simons, R.L. & Associates (Eds.) (1996). *Understanding differences between divorced and intact families: Stress, interaction, and child outcome*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Simons, R.L., Lin, K.H., Gordon, L.C., Conger, R.D., & Lorenz, F.O. (1999). Explaining the higher incidence of adjustment problems among children of divorce compared with those in two-parent families. *Journal of Marriage and the Family*, 61, 1020-1033.
- Singendonk, K., & Meesters, G. (2002). *Kind en echtscheiding; een ontwikkelingspsychologisch perspectief*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Spruijt, E. (**in druk**). Voorlopige resultaten. In W. Meeus (Ed.), *Conamore-project: Utrechtse studie naar conflicten in relaties in de adolescentie 2001-2005* (pp. Xxx-xxx). Utrecht.
- Spruijt, E., & De Goede, M.P.M. (1997). Transitions in family structure and adolescent well-being. *Adolescence*, 32, 897-912.
- Spruijt, E., & De Goede, M.P.M. (2001). Kinderen en hun vader na de scheiding. In C. van Nijnatten & S. Sevenhuijsen (Eds.), *Dubbelleven. Nieuwe perspectieven voor kinderen na echtscheiding* (pp. 41-59). Amsterdam: Thela Thesis.

- Spruijt, E., De Goede, M., & VanderValk, I. (2001). The well-being of youngsters and changing family types. *Patient Education and Counseling, 45*, 285-294.
- Spruijt, A.P., & Iedema, J. (1998). Well-being of youngsters of divorce without contact with nonresident parents in The Netherlands. *Journal of Comparative Family Studies, 29*, 517-527.
- Spruijt, E., Kormos, H., Burggraaf, C., & Steenweg, A. (2002). Het verdeelde kind: literatuuronderzoek omgang na scheiding (www.kinderbescherming.nl).
- Stevenson, M.R., & Black, K.N. (1995). *How divorce affects offspring. A research approach*. Brown and Benchmark's Developmental Psychology Series. **xxxx**
- Sun, Y. (2001). Family environment and adolescents' well-being before and after parents' marital disruption: A longitudinal analysis. *Journal of Marriage and Family, 63*, 697-713.
- Sun, Y., & Li, Y. (2002). Children's well-being during parents' marital disruption process: A pooled time-series analysis. *Journal of Marriage and Family, 64*, 472-488.
- Thornton, A., & Young-DeMarco, L. (2001). Four decades of trend in attitudes toward family issued in the United States: The 1960s through the 1990s. *Journal of Marriage and Family, 63*, 1009-1037.
- Treffers, D.A., Goedhart, & Koudijs, E. (1999). Gescheiden vaders. Bevindingen bij een kinder- en jeugdpsychiatrische populatie. *Kind en Adolescent, 19*, 200-209.
- Twaite, J.A., Silitsky, D., & Luchow, A.K. (1998). *Children of divorce*. New Jersey: Jason Aronson inc.
- VanderValk, I., Spruijt, E., DeGoede, M., Meeus, W., & Maas, C. (in druk). Marital status, marital process, and parental resources in predicting adolescents' emotional adjustment: A multilevel analysis. *Journal of Family Issues, xxx*
- VanderValk, I., Spruijt, E., DeGoede, M., Maas, C., & Meeus, W. (**xxxx**). Family structure and internalizing and externalizing problem behavior of adolescents and young adults: A longitudinal growth-curve study. **Manuscript aangeboden voor publicatie.**
- Van IJzendoorn, M.H. (1994). *Gehechtheid van ouders en kinderen*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Wallerstein, J.S., Lewis, J., & Blakeslee, S. (2000). *The unexpected legacy of divorce: A 25 year landmark study*. New York: Hyperion.
- White, L.K., & Gilbreth, J.G. (2001). When children have two fathers: Effects of relationships with stepfathers and noncustodial fathers on adolescent outcomes. *Journal of Marriage and Family, 63*, 155-167.
- Woodward, L., Fergusson, D.M., & Belsky, J. (2000). Timing of parental separation and attachment to parents in adolescence: Results of a prospective study from birth to age 16. *Journal of Marriage and the Family, 62*, 162-174.